

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В НІМЕЦЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ 20-30 рр. ХХ СТ.

У статті визначено відмінності у конфесійному складі населення німецьких національних районів Півдня України 20-30 рр. ХХ ст., що склалися у передуючий час, та вплив на специфіку подальшого релігійного розвитку. Визначено особливості релігійної політики більшовицької влади в цих адміністративно-територіальних одиницях на тлі загальних трансформацій в радянській державі від непу до посилення командно-адміністративної системи. Показано спрямування та наслідки репресивних заходів щодо духовенства в німецьких національних районах Півдня України, що стали складовою частиною згорання національного життя.

Ключові слова: німецькі національні райони, конфесійний склад, релігійна політика, атеїстична пропаганда, церковний розкол.

В статье показаны отличия в конфессиональном составе населения немецких национальных районов Юга Украины 20-30 гг. XX в., сложившиеся в предыдущее время, и влияние на специфику дальнейшего религиозного развития. Определены особенности религиозной политики большевистской власти в этих административно-территориальных единицах на фоне общих трансформаций в советском государстве от нэпа до усиления командно-административной системы. Показаны направленность и последствия репрессивных мер по отношению к духовенству в немецких национальных районах Юга Украины, ставшие составной частью сворачивания национальной жизни.

Ключевые слова: немецкие национальные районы, конфессиональный состав, религиозная политика, атеистическая пропаганда, церковный раскол.

The article shows the differences in the confessional composition of the German national districts of the South of Ukraine 20-30 years. The twentieth century., Established in the previous period, and the impact on specific future religious development. The features of the religious policy of the Bolshevik power in these administrative-territorial units within the context of transformations in the Soviet Union from the NEP to strengthen the administrative-command system. Shows the direction and consequences of repressive measures against the clergy in the German national minority areas of the South of Ukraine, which became part of the collapse of national life.

Key words: German national districts, denominational staff, religious policy, atheist propaganda, the church split.

У незалежній Україні релігійна політика у міжнаціональних відносинах відіграє винятково важливу роль. У зв'язку з цим безсумнівний як громадський, так і науковий інтерес викликає дослідження відмінностей у конфесійному складі населення німецьких районів Півдня України 20-30-х років ХХ століття та особливості релігійної політики влади в цих національних адміністративно-територіальних одиницях.

Ще від періоду заснування німецьких і менонітських поселень на Півдні України вкрай важливим фактором їхнього існування була конфесійна належність мешканців із відповідним підпорядкуванням. Лютерани входили до складу євангелічно-лютеранської церкви Росії з центром у Петербурзі; католики Новоросійського краю відносилися до Тираспольської єпархії (центр – Саратов на Волзі); меноніти координували конфесійні

питання через конференцію представників менонітських общин в Росії [1, с. 126].

Релігійні відмінності позначалися на всіх сферах життєдіяльності колоній, а особливості віросповідання були визначальними у їхньому соціально-економічному розвитку. Так, у середовищі менонітів надзвичайно велике значення мала церковна дисципліна і широко поширеною була практика церковних покарань, значне місце серед яких посідали соціально-економічні заходи – економічне бойкотування, вигнання з общини тощо [2, с. 135].

Релігійна належність, що була визначальною при заснуванні колоній, відчутно вплинула на конфесійний склад німецьких національних районів Півдня України як адміністративно-територіальних одиниць 1920–30-х рр.

Німецьке населення колоній Зельцьського (Фрідріх-Енгельського) району, створеного на базі Кучурганської колоністської округи, було католицького віросповідання. З кінця XIX століття тут з'явилися у незначній кількості єврейські і українські мешканці [18, с. 116], що були представниками інших конфесій.

Грослібентальський (Спартаківський) німецький район, базований на колоніях, що колись утворювали Лібентальську колоністську округу, мав змішаний за релігійною ознакою склад. Мешканці колоній Грослібенталь, Люстдорф, Олександргільф, Нейбург, Петерсталь, Фрейденталь були євангелічного віросповідання; у Кляйнлібенталі, Йозефсталі, Марієнталі, Францфельді проживали католики. Колонія Гільдендорф, свого часу введена з Березанської округи, мала змішаний конфесійний склад [18, с. 123].

Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) німецький район, основу якого становили колонії Березанської колоністської округи, також мав змішаний за релігійною ознакою склад. Частина поселенців розмішувалася у католицьких колоніях (Ландау, Карлсруе, Мюнхен, Раштадт, Шпеер, Зульц), що згодом увійшли до Раштадтської і Ландауської волостей; лютерани і реформати оселялися у лютеранських колоніях (Рорбах, Вормс), що утворили Рорбахську волость [9, с. 26]. На 1 вересня 1925 року в районі було зареєстровано 20 релігійних общин [20, с. 348].

У Високопільському районі проживали послідовники лютеранського, менонітського та католицького віросповідання [3, с. 54]. На момент заснування району на його території проживало 4800 менонітів. Це становило 32,8 % мешканців району та 10 % від загальної чисельності українських менонітів [4, с. 76]. До 1927 року лютеранські общини Високопільського району нараховували 1633, менонітські – 1861, католицькі – коло 800 постійних парафіян [3, с. 54].

Змішаний склад віруючих був й у Люксембурзькому районі. На 1925 рік у районі було 13 діючих храмів, у тому числі 5 римо-католицьких [20, с. 347].

Німецьке населення Пришибського району в конфесійному відношенні поділялося на послідовників лютеранського та католицького віросповідання. З 27 старих німецьких колоній 19 були лютеранськими, а 8 – католицькими. У другій половині 1920-х років у Пришибському районі існували 4 парафії: дві лютеранські – у Пришибі та Гошштедті та дві католицькі – у Гейдельберзі та Костгеймі [6, с. 182].

Мешканці Молочанського району в релігійному відношенні в переважній більшості були послідовниками менонітського віровчення. В 1927-1928 роках у районі було зареєстровано 25 менонітських общин з 9180 членами, в тому числі 7 братських – у колоніях Тіге, Шпарау, Олександрталь, Тігенгаген, Вальдгейм, Гнаденгейм, Гроссвейде; у 1928 році кількість менонітських общин зростає до 28, членами яких були 9523 осіб. У колонії Шензеє знаходилося Центральне правління «Всесоюзного комітету менонітів з церковних справ» [5, с. 148]. У 1930 році (тобто, після об'єднання у 1928 році Молочанського і Пришибського району та колоністської еміграційної хвилі з СРСР 1929 року) з 51667 мешканців району меноніти становили 22176, а лютерани та католики – 12346 осіб. [5, с. 149]. Отже,

меноніти склали 42,1 % всього населення району (45,8 % від загальної кількості менонітів Півдня України) [4, с. 76], а католики та лютерани – майже 23,9 % відповідно.

На території Хортицького району діяли менонітські общини. Хортицька євангельська община, що включала населення Хортицької та Широчанської сільрад, становила 3338 членів. До Миколайпольської євангельської общини входили мешканці Миколайпольської сільради та Айнлаге з 165 членами у 1924 році. У Миколайполі також знаходилася братська менонітська община з 82 членами. Канцерівська євангельська община мала 775 осіб, Кічкаська євангельська – 316 осіб. Також діяла Павлівська євангельська община [17, с. 202]. На території Хортицького району проживало понад 11 тис. менонітів, або 23,9 % від загальної їх кількості на Півдні України [4, с. 76].

В українсько-німецькому Остгеймському (Тельманівському) районі розташовувалися німецькі поселення колишньої Бердянської колоністської округи, заснованої сепаратистськими переселенцями. Їхня конфесійна специфіка позначилася не тільки на релігійних особливостях, а і на інших сферах життєдіяльності. Так, на відміну від лютеранських колоній, в яких церква і школа були тісно пов'язані, сепаратисти свого часу намагалися створити самостійну школу, спираючись на підтримку земств [9, с. 23-25].

Радянська влада, незважаючи на проголошення свободи совісті, від самого початку вороже ставилася до релігії, вважаючи церкву однією з головних перепон комуністичного перевлаштування суспільства, і боротьбу з нею поставила у ранг державної політики. До того ж у колоністському середовищі, на думку влади, релігійні уявлення населення перешкождали класовому розшаруванню, через що штучно згладжувалися соціальні протиріччя [7, с. 332-333]. Так, у звіті Ландауського РПК про роботу за квітень, травень і червень 1925 р. зазначалося: «... сильний релігійний фанатизм і вплив духовенства, яке має сильний вплив на населення всіх прошарків суспільства незалежно від віку, і навіть КНС і наймитів охоплює на 95 %». У якості конкретного приклада наводився такий випадок: «... у день святкування 1 Травня в кол. Ландау...» у школі, «...де були зібрані діти для участі у параді...», при появі представника Ландауського РПК «...вони заспівали інтернаціонал (так у документі – М. К.), причому випустили строфу: «Никто не даст нам избавленья, не бог, не царь и не герой», не бажаючи її співати» [11, арк. 13].

Найпоширенішими проти релігійності колоністів були заходи адміністративно-примусового характеру та антирелігійна пропаганда [7, с. 332-333]. ВУЦВК 8 березня 1922 року прийняв постанову про тотальну і примусову передачу церковних цінностей на користь голодуючих. Офіційно прихована політична антицерковна спрямованість цього документа відверто зазначалася В. Леніним у листі членом політбюро ЦК РКП(б) і голові ВЦВК М. Калініну у березні 1922 року, де вказано на необхідність скористатися голодом для економічного і політичного розгрому церкви [13, с. 43].

Було розроблено тактику дій, у якій головний акцент ставився на розклад церкви з середини і

репресивні заходи щодо церковної опозиції [13, с. 43]. У 1923 році священнослужителі були позбавлені виборчих прав, їхні діти не допускалися до навчання у вищих навчальних закладах.

У 1920-х роках лютеранські парафії пришибсько-молочанських колоній пережили церковний розкол через відокремлення «Вільної церкви» на чолі з Едуардом Люфтом. За думкою пробста Бірта, розкол стався не без втручання владних установ, які не приховували, що церковні розколи відповідають інтересам комуністичної партії. Свідченням зв'язків Е. Люфта з радянськими органами стала порівняно легка поява у 1928 році газети вільноцерковників «Церковний календар» у порівнянні з труднощами, з якими зіткнулося видання «Календаря» офіційної євангелічно-лютеранської церкви [15, с. 429-430]. На Півдні України до складу «Вільної церкви» увійшли 13 пришибсько-молочанських общин та 6 – в Одеській губернії [15, с. 431]. Послідовники «Живої церкви» зберегли основні положення та обрядовість євангелічно-лютеранської конфесії, однак відкинули необхідність теологічної освіти для пасторів, а також виступили із закликком підтримати рішення радянського уряду про відокремлення церкви від держави і школи від церкви й висловили готовність «прийняти посильну участь у культурних починаннях радянської влади» [14, с. 767].

З точки зору більшовицького керівництва, політичний настрій католицького і лютеранського населення колоній на середину 1920-х років був значно прихильніший «і не так нетерпний» до радянської влади, як ставлення менонітів, «які відносяться... негативно або вороже, хоч і остерігаються виявити цей настрій відверто», а «повороту німецького населення до радянської влади, в першу чергу молоді та бідноти, ... перешкоджає конче недоцільна справа в галузі землеустрою» [10, с. 50]. До того ж через менший, як вважали владні структури, вплив релігійних проповідників лютеранські та католицькі родини, на відміну від менонітів, не забороняли у категоричній формі вступати молоді до комсомолу та КНС [10, с. 50].

З другої половини 1920-х років антирелігійна пропаганда набула більш організованого й планомірного характеру. У прийнятій наприкінці 1926 року резолюції 5-ї Всесоюзної наради робітників німецьких секцій «Про антирелігійну пропаганду і ставлення до сектантів» зазначалося, що атеїстичну роботу треба вести за трьома основними лініями – в учительському середовищі, серед молоді та через періодичну й неперіодичну пресу – з урахуванням конфесійних особливостей відповідних релігійних організацій [7, с. 338].

Позбавлення виборчих прав священнослужителів розглядалося як важливий елемент боротьби з релігією, бо це зменшувало можливості служителів культури брати активну участь у громадському та економічному житті населення та створювало певні перепони щодо здійснення пастирських обов'язків [7, с. 334]. У списку позбавлених виборчих прав у 1924 році в селах Орловської сільради Молочанського району з 103 осіб половина була або проповідниками, або членами правління релігійних общин [16, с. 131]. Хоч за радянським законодавством права голосу позбавлялися лише ті священнослужителі, для яких проповід-

ництво було «основною професією» з отриманням за це від общини платні, однак на практиці виборчих прав часто були позбавлені особи, що займали будь-яку посаду у релігійній общині. Так, у Хортицькому районі у 1927 році з 68-ми позбавлених права голосу служителів культури 61 осіб здійснювала покладені общиною обов'язки безкоштовно і тільки 7 були старшими проповідниками і частково фінансувалися парафіянами [7, с. 334].

Адміністративні заходи широко застосовувалися радянською владою як легкодоступний для неї засіб кількісного зменшення молитовних будинків. Так, Херсонський ОВК повідомляв Високопільське РВК, «що він цілком згоджується з постановою Високопільського РВК з 14 грудня 1927 р., у справі відмовлення Мар'янівській релігійній громаді в наданні такій права на користування молитовним будинком в с. Потьомкіно, тому що за існуючим законодавством кожна релігійна громада має право користуватися лише одним молитовним будинком...» [12, арк. 175].

Опублікування у квітні 1929 року закону про релігійні культу майже унеможливило відкриту церковну діяльність. Починаючи з 1929 року, було заборонено всі релігійні свята, різко посилювався тиск на священнослужителів [8, с. 754]. Повномасштабна антирелігійна кампанія вкупі з розпочатою примусовою колективізацією спричинили восени 1929 року широку хвилю еміграції, в першу чергу, серед менонітів. У 1930-х роках було закрито всі молитовні будинки, заборонено проведення богослужбових зібрань, роботу релігійних товариств та ін. [2, с. 144]. До 1930 року припинили дію недільні релігійні школи для дітей [17, с. 202].

Якщо «особливі» стосунки СРСР з Німеччиною у 1920-х роках дещо утримували радянську адміністрацію від закриття церков у німецьких колоніях, то різке погіршення взаємовідносин на початку 1930-х років, особливо з приходом до влади Гітлера, усунуло всі перепони щодо ескалації антирелігійної політики, впроваджуваної в німецьких колоніях Півдня України. Якщо у 1932 році у Карл-Лібкнехтівському та Зельцькому районах діяло близько 20 храмів, то вже у 1935 році їх кількість скоротилася у 10 разів [20, с. 349].

Завданням особливої ваги більшовицький апарат вважав знищити авторитет духовенства, змінити його образ в очах пастви на гірше, нав'язавши власне його бачення. Під час кожної кампанії – чи це вже згадане вилучення церковних цінностей, чи колективізація, індустріалізація, культурна революція, – а жодна з них не оминула німецьких колоній, радянською пропагандою робились наполегливі спроби повалити установлені авторитет духовенства, особливо в очах молоді [19, с. 311].

Посилилися і репресивні заходи. Так, 18-20 вересня 1930 року у с. Люксембург Люксембурзького району відбувся «показовий» процес з «антикатолицьким ефектом» над патером Мокельки, що отримав за вироком 3 роки заслання до Сибіру [20, с. 349].

У ході здійснення суцільної колективізації представники церкви Одеського регіону (27 лютеранських церков та 5 приходів, 35 католицьких костельців та декількох реформатських общин) виступили на захист інтересів колоністів, умовляючи паству ігнорувати

колгоспи, на що влада відповіла каральними заходами [23, с. 103].

Масові репресії щодо церковних діячів набули обвального характеру. У Молочанському районі за період з 1930 до 1932 р. з 150 менонітських проповідників було репресовано понад 110. Припинив існування «Всесоюзний комітет менонітів з церковних справ», який діяв на території району, його члени були розкуркулені, голова Едінгер змушений був втекти, а секретар Мартенс висланий до Сибіру [5, с. 152]. Згідно з довідкою відділення НКВС Високопільського району, за контрреволюційну фашистську діяльність у 1930-1935 роках було репресовано пастора лютеранської парафії с. Високопілья Баумана й 4-х підпорядкованих йому церковних старост, католицького ксьондза Балізера, у справі якого 3 осіб були засуджені до 13 років ув'язнення, та 9 менонітських проповідників [22,

с. 73-74]. У Карл-Лібкнехтівському районі в травні 1935 року відбулося відкрите виїздне засідання облсуду у справі «групи німців-ксьондзів» у складі прелата Крушинського, настоятеля католицької церкви у Зельці Лорана, Гофмана та Таубергера [21, с. 364-365]. Протягом 1930-1936 років у тюрмах та таборах опинилися майже всі католицькі патери німецьких колоній Півдня України [20, с. 350].

Викорінення з колоній духовних наставників призвело до остаточного занепаду релігійності німців Півдня України, й стало складовою частиною цілеспрямованого згортання будь-яких інших форм їх національного життя [19, с. 314].

Не призупинені були репресивні заходи щодо населення німецьких районів Півдня України і з остаточною ліквідацією цих національних адміністративно-територіальних одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айсфельд А. Немецкие колонисты Юга Украины в 1917-1918 гг. / А. Айсфельд // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : материалы украинско-германской науч. конф. (Днепропетровск, 26-29 сентября 1995 г.). – Днепропетровск : ДГУ, 1996. – С. 125-133.
2. Безносова О. Меннониты / О. Безносова, А. Безнос // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 134-145.
3. Безнос А. Высокопольский немецкий национальный район / А. Безнос // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 53-55.
4. Безнос А. И. Меннониты Юга Украины в годы «Великого перелома» (1928-1933 гг.) / А. Безнос // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / ред. кол. : С. И. Бобылева (отв. ред.) [и др.]. – Д. : Изд-во Днепропетр. ун-та, 2001. – С. 75-88.
5. Безнос А. Молочанский немецкий национальный район / А. Безнос, Н. Осташева // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 146-152.
6. Безнос А. Пришибский немецкий национальный район / А. Безнос // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины: Пилотный сборник. – Москва, 2002. – С. 181-183.
7. Безнос А. И. Религиозная жизнь немецкого населения Юга Украины и политика советской власти (1920-1928 гг.) / А. И. Безнос // Немцы России и СССР, 1901-1941 гг. : материалы междунар. науч. конф. (Москва, 17-19 сентября 1999 г.). – М. : Готика, 2000. – С. 329-342.
8. Бобылев А. Евангелическо-лютеранская церковь / А. Бобылев, Г. Штриккер // Немцы России: энциклопедия. – Т. 1. А-И / редкол. : В. Карев (пред. редкол.) [и др.]. – М. : ЭРН, 1999. – С. 750-757.
9. Брандес Д. Бердянский колонистский округ / Д. Брандес // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 23-25.
10. Данильченко О. П. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. : Іст. зошити Ін-ту історії України АН України / О. П. Данильченко. – К. : Інститут історії України АН України, 1993. – 58 с.
11. Державний архів Миколаївської області. – Ф.П-12. – Оп. 1а. – Спр. 3.
12. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р-2. – Оп. 1. – Спр. 526.
13. Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан. – К. : Інститут історії України АН України, 1993. – 70 с.
14. Лиценбергер О. А. «Живая церковь» / О. А. Лиценбергер // Немцы России : энциклопедия. – Т. 1. А-И / редкол. : В. Карев (пред. редкол.) [и др.]. – М. : ЭРН, 1999. – С. 767.
15. Лиценбергер О. А. Раскол в евангелическо-лютеранской церкви СССР в 1920-е гг. / О. А. Лиценбергер // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: материалы междунар. науч. конф. (Москва, 17-20 сентября 1998 г.). – М. : Готика, 1999. С. 417-433.
16. Осташева Н. В. К истории меннонитской эмиграции 20-х гг. ХХ в. / Н. Осташева // Вопросы германской истории: украинско-немецкие связи в новое и новейшее время : межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск : Издательство ДГУ, 1995. – С. 127-135.
17. Осташева Н. Хортицкий немецкий национальный район / Н. Осташева // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 200-202.
18. Плесская Э. Кучурганский колонистский округ / Э. Плесская // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 116.
19. Рубльова Н. С. Католицьке духовенство Півдня України в умовах радянської дійсності 1920-х – 1930 років: статус, імідж, спосіб життя / Н. Рубльова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць / Наук. і літ. ред. М. Е. Козирева. – Випуск 3.30: Історичні науки. – Миколаїв : МНУ, 2011. – С. 302-318.
20. Рублева Н. С. Особенности существования немецкой католической общности в УССР (1920-1930-е гг.) / Н. С. Рублева // Немцы России и СССР, 1901-1941 гг. : материалы междунар. науч. конф. (Москва, 17-19 сентября 1999 г.). – М. : Готика, 2000. – С. 343-351.
21. Ченцов В. В. Документы советских органов государственной безопасности как источник по изучению проблемы политических репрессий против немецкого населения Украины в 20-30-е годы / В. В. Ченцов // Российские немцы: историография и источниковедение: материалы междунар. науч. конф. (Анапа, 4-9 сентября 1996 г.). – М. : Готика, 1997. – С. 347-368.
22. Ченцов В. В. История в документах. К материалам о политических репрессиях против немецкого населения Украины в 30-х годах ХХ ст. / В. В. Ченцов, Н. В. Китруская // Украина-Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX-XX вв.) : материалы междунар. науч. конф. (Днепропетровск, 2-3 октября 1997 г.). – Том 1. – Днепропетровск : НГАУ, 1998. – С. 68-78.
23. Ченцов В. Коллективизация / В. Ченцов // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины : Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 101-105.

Рецензенти: **Шевчук О. В.**, д.політ.н., професор;
Тригуб О. П., д.і.н., професор.

© Козирева М. Е., 2012

Дата надходження статті до редколегії 15.06.2012 р.

КОЗИРЕВА Марина Едуардівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.
Коло наукових інтересів: національно-державне будівництво в радянській Україні в 20-30-х рр. ХХ ст.